

نقش فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن

سیدفضل‌اله قاضوی*

صادق زیباکلام**، سیدوحد عقیلی***

چکیده

در این پژوهش به بررسی نقش فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن می‌پردازیم. این تحقیق بر حسب دستاوردها و نتایج از نوع کاربردی و با توجه به اهداف از نوع توصیفی - پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری، اساتید مرتبط در حوزه علوم سیاسی، روابط بین‌الملل و ارتباطات از دانشگاه‌های معتبر شهر تهران هستند که با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس ۱۴ نفر از بین آن‌ها انتخاب شد. دو سؤال بر اساس نظرات شرکت‌کنندگان طراحی شدند: الف) نقش شبکه‌های اجتماعی بر پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن چیست؟ و ب) مزایای ارتباطات سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن چه می‌باشد؟ نظرات متخصصان با استفاده از پرسشنامه ۲۳ گزینه‌ای (بر اساس مقیاس لیکرت) جمع‌آوری شد و بر اساس روش دلفی مورد بررسی و پالایش قرار گرفت. بر اساس نتایج به دست آمده نتیجه گرفته شد که فضای مجازی از طریق تاثیر بر ابعاد توسعه سیاسی کشور با مکانیزم‌هایی نظیر: گسترش ابراز نظرات سیاسی، آگاهی بخش نسبت به جریانهای سیاسی، تبلیغ و معرفی احزاب خاص و غنی کردن گسترش رقابت‌های سیاسی و جناحی و همچنین زمینه و بستری برای کمک به دیپلماسی می‌تواند اثرات مهمی بر دیپلماسی عمومی مدرن ایجاد نماید.

کلیدواژه‌ها: فضای مجازی، ارتباطات، رسانه، دیپلماسی عمومی، دیپلماسی عمومی مدرن.

* کارشناس ارشد مطالعات فرهنگی و رسانه، واحد تهران مرکزی، fazl58@yahoo.com
** استاد علوم سیاسی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، drsadeghzibakalam@gmail.com
*** دانشیار علوم ارتباطات اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی، seyed_vahid_aqili@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۴/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۷/۸

۱. مقدمه

امروزه رسانه‌ها در حوزه‌های بین‌المللی و سیاست خارجی نقش مهم و راهبردی ایفا می‌کنند و شیوه‌های مختلف نظام‌های رسانه‌ای در دنیا در کنار سیاست‌های داخلی و خارجی شان به‌عنوان ابزاری مؤثر به‌نوعی دیپلماسی دست می‌زنند که قدرت و تأثیرگذاری آن‌ها هرروزه خود را نمایان‌تر می‌کند. فعالیت‌های کنونی در خصوص تسخیر فضای مجازی و استفاده از این فضا برای رسیدن به اهداف توسط دولت‌ها نیز امری است که نمی‌توان از آن چشم‌پوشی کرد. عمده صاحب‌نظران جوامع مجازی بر این عقیده‌اند که تحقق جامعه منوط به وجود ارتباطات است و تحقق ارتباطات منوط به انتقال اطلاعات از شخصی به شخص دیگر است. طبق این دیدگاه، یک شبکه رایانه‌ای، به‌مثابه کانالی که برای انتقال اطلاعات انتخاب شده است و ظرفیت انتقال آن به واحد بیت تعریف می‌شود، تحقق جوامع را بی‌اندازه تسهیل می‌کند. بر این اساس، فضای مجازی قابلیت پذیرش و انجام اکثریت نیازها، فعالیت‌ها را در زندگی بشر و اجتماعات انسانی دارد. در تمام تعاریف فضای سایبری (cyberspace)، این فضا محیط الکترونیکی یا محیط شبکه‌ای از کامپیوترها دانسته می‌شود که با استفاده از جلوه‌های سمعی و بصری سعی دارد تا اشیاء و واقعیت‌های سه‌بعدی جهان واقعی را مشابه‌سازی کند اما ادعا می‌شود که فاقد مادیت فیزیکی هستند (منتظر قائم، ۱۳۸۱: ۲۳۱)

فرآیند شتابان جهانی شدن بعد از انقلاب صنعتی و پدیده اینترنت و فضای مجازی به‌عنوان یک از برآیندهای جهانی شدن در نیمه دوم قرن بیستم، باعث تأثیر در مفاهیم پایه‌ای جغرافیای سیاسی همچون مفهوم ملت، حکومت، مرز، حاکمیت و فرهنگ و ... شد و باعث شکل‌گیری معادل‌های مجازی این مفاهیم همچون ملت مجازی، چند هویتی شدن افراد و کم‌رنگ شدن مفهوم مرز، حاکمیت و ... شد، با توجه به تأثیر این گونه مفاهیم و شکل‌گیری فضای مجازی بر فضای واقعی زندگی انسانی، ضرورت پژوهش نگرش نواز مفهوم فضای مجازی برای سازگاری با شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی عصر جدید به وجود آمده است. (باوش، ۱۳۹۱: ۲)

سیاست بین‌الملل، علی‌رغم توسعه و تکامل خود، هنوز نتوانسته قدیمی‌ترین مشکل روابط بین‌الملل یا جنگ و خونریزی را به‌طور کامل مهار کند و صلح و امنیت را به ارمغان بیاورد. از این‌رو، دیپلماسی شیوه مسالمت‌آمیز حل تعارضات و اختلافات بین‌المللی، همواره موردپذیرش بوده است. به طوری که با افزایش مناسبات و تعاملات ملت‌ها و دولت‌ها از

یک سو و افزایش سطح آگاهی‌های سیاسی در سطح بین‌الملل و رشد افکار عمومی، کاربرد شیوه‌های دیپلماتیک، افزایش یافته است. دیپلماسی به عنوان ابزار سیاست خارجی، فن مدیریت تعامل با جهان خارج از سوی دولت هاست. این واژه در مفهوم کلاسیک خود دارای سه رکن اصلی (رکن سیاسی - رکن اقتصادی - رکن امنیتی) است و رکن چهارمی که بعداً به آن اضافه گردید، رکن فرهنگی، سابقه‌ای به مراتب کمتر از ارکان دیگر دیپلماسی دارد (حسن خانی، ۱۳۸۴: ۱۳۶). در حال حاضر برای دیپلماسی چهار رکن اصلی در نظر گرفته‌اند و از ارکان فرعی بی‌شماری برای آن سخن می‌گویند. برای نمونه در این باره می‌توان به دیپلماسی دفاعی، دیپلماسی رسانه‌ای و... اشاره نمود. تغییر شرایط و مطرح شدن مؤلفه‌های جدید و تأثیرگذار در عرصه بین‌المللی باعث شده تا کشورها برای پیشبرد هر چه بهتر منافع ملی خود ابزارها و سیاست‌ها جدیدی را به کار ببرند. در واقع انقلاب ارتباطات و گسترش وسایل ارتباط جمعی از یک طرف و فعال شدن بازیگران غیردولتی مانند سازمان‌های غیردولتی، نهادهای مدنی و شرکت‌ها منجر به نقش یافتن بیش از پیش افکار عمومی به عنوان یکی از ارکان مهم در تصمیم‌گیری‌های کشورهای در حوزه‌های گوناگون شده است. بنابراین کشورها نمی‌توانند همچون گذشته تنها بر تبادلات بین دولتی خود در قالب دیپلماسی سنتی تکیه کنند. این امر موجب شده تا در بسیاری از کشورها سازوکارهای جدیدی برای دستگاه دیپلماسی تعریف گردد که یکی از آن‌ها دیپلماسی عمومی خوانده می‌شود. (هادیان و احدی، ۱۳۸۸: ۸۷)

"دیپلماسی عمومی" را دیپلماسی هنر و فن اداره سیاست خارجی، تنظیم روابط بین‌المللی و حل و فصل اختلافات بین‌المللی از شیوه‌های مسالمت‌آمیز تعریف می‌شود. (طلوعی، ۱۳۸۵: ۴۷۱). دیپلماسی عمومی به برنامه‌های تحت حمایت دولت اشاره دارد که هدف از آن‌ها اطلاع‌رسانی و یا تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی در کشورهای دیگر است، ابزار اصلی آن نیز انتشار متن، تصاویر متحرک، مبادلات فرهنگی، رادیو و تلویزیون و اینترنت است. بین دیپلماسی عمومی و دیپلماسی سنتی تفاوت‌های جدی وجود دارد؛ دیپلماسی عمومی صرفاً با دولت‌ها سروکار ندارد بلکه مخاطب خود را در میان افراد و سازمان‌های غیر حکومتی می‌یابد. همچنین فعالیت‌های دیپلماسی عمومی می‌تواند معرف دیدگاه‌های متفاوتی باشد که از سوی افراد و سازمان‌های خصوصی یک کشور مطرح‌اند، در حالی که دیپلماسی سنتی با روابط یک دولت با دولت دیگر مرتبط است و مقامات سفارت یک کشور دیگر، معرف آن کشور به شمار می‌روند در صورتی که دیپلماسی عمومی متضمن مشارکت بسیاری از عناصر غیردولتی جامعه است.

با توجه به پیشرفت‌هایی که در سال اخیر در حوزه ارتباطات و اطلاعات انجام شده است، دیپلماسی عمومی نیز متحول شده و تحت دو عنوان "دیپلماسی عمومی سنتی" و "دیپلماسی عمومی نوین" مطرح می‌شود. گونه نوین دیپلماسی عمومی بیش از هر عاملی متأثر از رسانه‌های جدید ارتباطی است (زورق، ۱۳۸۶: ۱۳۲). دیپلماسی عمومی نوین بر اساس این فرضیه عمل می‌کند، که افراد بیشتری گرایش به شرکت در جریان‌های سیاسی پیدا کرده‌اند. دیپلماسی عمومی نوین مبتنی بر ارتباطی راهبردی است که در آن ارزیابی علمی افکار عمومی و فنون متقاعدسازی به چشم می‌خورد. دیپلماسی عمومی نوین در محیط شبکه‌ای عمل می‌کند به گونه‌ای که مردم فعالانه در دادن و گرفتن پیام مشارکت می‌کنند. (پورحسن، ۱۳۹۰: ۱۳۷). ترکیبی از تحولات فناوری، ایده‌های جدید، توانایی‌های شبکه‌ای، بازیگران غیردولتی و روابط پویا با جامعه مدنی که مخاطب آن علاوه بر دولت‌ها بازیگران قلمرو عمومی داخلی و جهانی هستند، دیپلماسی عمومی نوین نام دارد.

نقش رسانه‌های اجتماعی در دیپلماسی عمومی (دیپلماسی عمومی وب محور) به عنوان یکی از الگوهای دارای اهمیت فزاینده در استراتژی‌های سیاست خارجی معرفی می‌گردد. اساس این دارایی استراتژیک بر ارتباطات تکنولوژیکی جدید استوار است و از طریق رسانه‌های اجتماعی، که دسترسی بدان‌ها از طریق پروکسی‌های بی‌نام تسهیل می‌شود، امکان‌پذیر گشته است. یکی از نتایج جانبی دیپلماسی عمومی وب محور ایجاد جمعیت‌های هوشمند (smart mobs) است که ممکن است توسط برخی گروه‌ها در برنامه‌های سیاسی خاص بکار گرفته شوند. اگرچه اعتبار بسیاری از اطلاعات مبادله شده از طریق رسانه‌های اجتماعی شبکه‌ای را نمی‌توان سنجید. اما استفاده گسترده از تکنولوژی دیجیتال نشان می‌دهد که رسانه‌های اجتماعی به مثابه شایع‌ترین ابزار برای دستیابی به برنامه‌های سیاسی و شکل‌دهی به دیپلماسی عمومی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در زمینه بررسی نقش فضای سایبری بر دیپلماسی عمومی مدرن پژوهش‌های مشابهی یافت نشد که ضرورت انجام تحقیق در این زمینه را آشکار می‌سازد. بر این اساس در این مقاله به بررسی این امر پرداخته شده است.

۲. پیشینه تحقیق

۱.۲ فضای سایبری

ویلیام گیسون کسی بود که در سال ۱۹۸۴ اصطلاح فضای مجازی یا سایبری را ابداع نمود. گیسون در شرایطی که شبکه‌ها و سامانه‌های کامپیوتری جهانی امروزی نبود فضای سایبری را اینگونه معرفی کرد: «فضای سایبر یک توهم مورد وفاق است که روزانه میلیاردها اپراتور و کودکانی که مفاهیم ریاضی به آن‌ها داده می‌شود آن را تجربه می‌کنند. فضای سایبر نوعی بازنمایی گرافیکی از داده‌هایی است که از بانک‌های تمامی کامپیوترها در سیستم انسانی تصویر سازی شده است. پیچیدگی‌ای که قابل تصور نیست. بنابراین، می‌توان فضای سایبر را محیطی مجازی و غیر ملموس و موجود در شبکه‌های بین‌المللی (این شبکه‌ها از طریق شاهراه‌های اطلاعاتی مثل اینترنت به هم وصل هستند) تعریف نمود که تمام اطلاعات راجع به روابط افراد، فرهنگها، ملتها، کشورها و به طور کلی هر آنچه در کره خاکی به صورت فیزیکی و ملموس وجود دارد، در این فضا به شکل دیجیتالی وجود داشته و قابل استفاده و دسترس کاربران بوده و از طریق رایانه، اجزاء آن و شبکه‌های بین‌المللی به هم مرتبط باشند. نظریه پردازان و اندیشمندان، فضای مجازی را فضای آینده رشد و یا افول نهله‌ها و جریانات فکری و فرهنگی می‌دانند و تفکر و اندیشه‌ای بر جهان حاکم خواهد شد که در این فضا همه را مرعوب خود نماید. خود این فضا نیز خالی از جهت‌گیری نیست و بر عناصر خود تاثیر و نفوذ می‌نماید. فضای سایبر به علت ماهیت و کارکرد خود، فضای تهدیدزایی را خلق نموده که باعث چالش امنیت در سطوح مختلف می‌شود. سطوح امنیت در این فضا، تحت تاثیر سه پارامتر انسان، اعتقادات و جامعه در مواجهه با فضای مجازی و سایبری شکل می‌گیرد.

ویلیامسون (۲۰۱۰) در مقاله‌ای سیاست خارجی انگلیس در فضای مجازی را با رویکرد حضور در مرز دیپلماسی مورد مطالعه قرارداد. این مقاله به بررسی هشت مسئله سایبری کلیدی پرداخته که در حال حاضر از دغدغه‌های اصلی دیپلمات‌ها محسوب می‌شود. این هشت مسئله شامل جرم و جنایت، جاسوسی، تروریسم، جنگ، حکومت، تجزیه شدن، اسناد و سانسور / آزادی می‌باشند. این مقاله به بحث درباره موضع بازیگران اصلی درباره مسائل و امتیازات تنش در بین بریتانیا، چین، روسیه و اهداف سیاست خارجی ایالات متحده در فضای مجازی می‌پردازد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که اگرچه این موضوع یک مسئله مرزی برای دیپلمات‌ها محسوب شده است و به شدت با بحث‌های مربوط به

تکنولوژی در پژوهش های پیشین مورد پشتیبانی قرار گرفته است، اما این موضوع مناسبی برای مطالعه محققان در روابط بین الملل تلقی می شود. در نهایت قابل ذکر است که این موضوع بستر مناسبی برای دانشگاهیان جهت مشارکت آن در امر سیاست گذاری محسوب می شود و نیز می تواند در شکل دهی مسیر روابط بین المللی در فضای مجازی کمک شایانی کند.

۲.۲ دیپلماسی عمومی

دیپلماسی عمومی برای اولین بار در سال ۱۹۹۷ میلادی، پس از ادغام آژانس اطلاعات ایالات متحده (USIA) در وزارت خارجه امریکا به منظور ارائه تعریفی جدید از دیپلماسی سنتی و در بستر آن پدید آمده است. پژوهش های صورت گرفته نشان داده است که این عبارت را برای نخستین بار، ادموند گولینون، رئیس دانشکده حقوق و دیپلماسی فلچر دانشگاه تافتز، ۳۲ سال پیش تر، یعنی در سال ۱۹۶۵ میلادی، هم زمان با افتتاح مرکز ادوارد مورو برای دیپلماسی عمومی به کار برده است. اما این سابقه رسمی از دیپلماسی نوین، نیز نشانگر آغاز به کارگیری آن نیست؛ زیرا به عقیده گروهی از کارشناسان، حتی پیش از زمانی که انور سادات، والری ژیسکاردستن، هلموت اشمیت، راثول آلفونسین، مارگارت تاچر و بسیاری از رهبران ملی دیگر، در قالب برنامه های تبادل آموزشی دولت امریکا از آن کشور بازدید کنند، دیپلماسی عمومی در امریکا بر پا بود (آشنا و جعفری هفتخوانی، ۱۳۸۶: ۱۸۲).

کمیته مشورتی دیپلماسی عمومی آمریکا، دیپلماسی عمومی را «فرایند اطلاع رسانی، تعامل و تأثیرگذاری بر مردمان کشورهای خارجی به گونه ای که مردم آن کشورها در نتیجه این فعالیت ها حکومت های خود را ترغیب کنند تا از سیاست های کلیدی آمریکا حمایت کنند» تعریف می کند (ایزدی، ۱۳۹۰: ۳۶). بر طبق تعریف آژانس اطلاعات امریکا، «دیپلماسی از طریق درک توده های مردم بیگانه، دادن پیام برای آنان، فعالیت به منظور تأثیرگذاری بر آن ها و توسعه گفت و گو میان شهروندان و نهادهای آمریکایی از یک سو و نهادهای بیگانه از سوی دیگر که باعث تقویت منافع ملی ایالات متحده می شود»، دیپلماسی عمومی نامیده می شود (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۱). با توجه به تعاریف بیان شده، دیپلماسی عمومی را می توان طراحی و اجرای برنامه های راهبردی با هدایت و حمایت دولت ها و با عاملیت مشترک بخش های دولتی و غیردولتی به منظور درک و شناخت، اطلاع رسانی و اعمال نفوذ بر توده های مردم سایر کشورها عنوان کرد تا آن ها دول متبوع

خود را برای پشتیبانی از اهداف و منافع ملی کشور عامل ترغیب کنند (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۲).

از جمله مهم ترین کارکردهای دیپلماسی عمومی، برقراری ارتباط بلندمدت با مردم جوامع خارجی به منظور شناساندن یک کشور به آن‌ها و ایجاد فهم از جامعه، مردم و ارزش‌های آن کشور در ذهن مخاطبان خارجی از طریق فراهم کردن زمینه درک متقابل است. بر این اساس، می‌توان بیان کرد: «درواقع دیپلماسی عمومی با رابطه سازی به معنای فهم نیازهای سایر کشورها، فرهنگ‌ها و مردمان، انتقال نقطه نظرات ما، تصحیح سوءبرداشت‌ها و جستجوی عرصه‌هایی که می‌توان به آرمان مشترک دست یافت، سروکار دارد» (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۳). مدیریت تصویر و مدیریت وجهه کشورها در خارج یکی دیگر از کارکردهای دیپلماسی عمومی محسوب می‌شود. اینکه یک کشور در محیط بیرون از قلمرو خود چه وجهه و جایگاهی دارد و چه تصویری از آن در اذهان مردمان دیگر جوامع نقش می‌بندد، برای دولتمردان فوق‌العاده حائز اهمیت است. زیرا در روزگار نقش آفرینی فعالانه افراد، گروه‌های غیردولتی و نهادهای جامعه مدنی در عرصه سیاست جهانی، دولت‌ها باید توجه ویژه‌ای به بازتاب بیرونی اقدامات خود و واکنش افکار عمومی خارجی نسبت به این اقدامات داشته باشند (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۴). افزایش اعتبار دولت‌ها در میان جوامع خارجی، سومین کارکرد دیپلماسی عمومی محسوب می‌شود که موجب ارتقاء ظرفیت اقدام مشروع آن‌ها در سایر کشورها می‌گردد. درواقع هرچقدر رتبه اعتباری یک دولت در فراسوی مرزهایش بالاتر باشد، با سهولت بیشتری قادر به پیشبرد سیاست‌ها و اهداف خویش خواهد بود و کمتر به کاربرد مظاهر قدرت سخت احتیاج پیدا خواهد کرد. حفظ اعتبار، یک تلاش رو به تکامل محسوب می‌شود و دیپلماسی عمومی باید در راستای حفظ آن منعطف باشد و بتواند خود را با شرایط متغیر انطباق دهد (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۶).

۱.۲.۲ دیپلماسی عمومی نوین

باگذشت زمان و ایجاد تحولات درزمینه ارتباطات و اطلاعات، دیپلماسی عمومی نیز متحول شده است و تحت دو عنوان «دیپلماسی عمومی مدرن» و «دیپلماسی عمومی سنتی» مطرح می‌شود. دیپلماسی عمومی مدرن بیش از هر عاملی، تحت تأثیر رسانه‌های جدید ارتباطی قرار دارد. موج جدید اختراعاتی که می‌توان تجلی آن را در وب ۲ مشاهده کرد، در مدت بسیار کوتاهی، ماهیت بسیاری از مسائل سیاسی و دفاعی را متحول کرده است. تا قبل

از پیدایش رسانه‌های جدید، کشورهای مختلف به تناسب توانایی، آموزه‌ها و راهبردهای سیاسی-نظامی خود، از دیپلماسی عمومی سنتی استفاده می‌کردند، اما در رسانه‌های جدید نیز انقلابی رخ داد که ماهیت خود آن‌ها و به تبع، دیپلماسی عمومی سنتی را متحول کرد. در حالی که در دهه ۱۹۹۰ میلادی، با ترکیب تلفن، رایانه و تلویزیون، اینترنت اختراع شد و شبکه جهانی یا وب ۱ به وجود آمد، فناوری ارتباطی در یک تغییر ماهوی از سال ۲۰۰۴ میلادی وارد عصر وب ۲ شد. از این مقطع به بعد دیپلماسی عمومی مدرن مطرح شد. وب ۲ در واقع پدیده‌ای است که در خصوص چگونگی استفاده از فناوری و طراحی وب‌گاه‌ها در اینترنت رایج شده است. وب‌گاه‌ها یا خدمات اینترنتی که امکان تبادل اطلاعات را میان کاربران فراهم می‌کنند، یا به آن‌ها اجازه تولید یا دست‌کاری در اطلاعات را می‌دهند، اغلب وب ۲ تلقی می‌شوند (پورحسن، ۱۳۹۰: ۱۴۰).

در دیپلماسی عمومی سنتی، دولت‌ها از شیوه‌های مختلفی مانند رسانه‌های بین‌المللی، مبادله‌های علمی-فرهنگی بین دانشجویان، محققان، هنرمندان و اندیشمندان، شرکت در جشنواره‌ها و نمایشگاه‌ها، ایجاد مراکز فرهنگی، آموزش زبان، راه‌اندازی مسابقه‌های دوستانه و انجمن‌های تجاری استفاده می‌کنند، اما دیپلماسی عمومی نوین بر اساس این فرضیه عمل می‌کند که افراد بیشتری گرایش به شرکت در جریان‌های سیاسی پیدا کرده‌اند، بسیاری از حکومت‌های استبدادی به حکومت‌های دموکراسی تبدیل شده‌اند، انقلاب به وجود آمده در ارتباطات و فناوری اطلاعات، افزایش میزان تأثیر رسانه‌ها حتی در دورافتاده‌ترین نقاط دنیا و ظهور اینترنت، به جهانی شدن ارتباطات الکترونیکی، افزایش تعداد شبکه‌ها و مخاطبان رسانه‌ها منجر شده است و در نتیجه، دیپلماسی نیز متحول شده است (هادیان و سعیدی، ۱۳۹۲: ۴۰).

دیپلماسی عمومی نوین در افزایش قدرت نرم و یا هوشمندانه کشورهای مختلف جهان و توسعه نفوذ آن‌ها در عرصه جهانی به‌خصوص برای کشورهای کوچک با محدودیت قدرت سخت مواجه هستند نقش مهمی ایفا می‌کنند، این دیپلماسی حالت تعاملی دارد و دامنه همکاری و مشغولیت آن به عرصه عمومی گسترده‌تر و پیچیده‌تر است و در این زمینه از شبکه‌ها و رسانه‌های جدید ارتباطی استفاده می‌کند (سجادپور، ۱۳۹۰: ۹۳). ویژگی‌های مهم دیپلماسی عمومی نوین عبارت هستند از:

- این دیپلماسی به عنصری اساسی از محیط جدید جهانی و دیپلماسی تبدیل شده و نقش مهمی در توسعه گفتگو و همکاری و دستیابی به نظم و صلح پایدار جهانی دارد.
 - در این دیپلماسی دولت‌ها نقش مسلط و محوری ندارند و نقش بازیگران غیردولتی پذیرفته شده است.
 - این دیپلماسی طبیعی چند چهره دارد و هم زمان به ارتباط و تأثیرگذاری بر افکار عمومی داخلی و خارجی توجه داشته و از رسانه‌ها و شبکه‌هایی که حالت تعاملی دارند، استفاده می‌کند. سطح ارتباط آن با مردم عمیق‌تر است.
 - این دیپلماسی تبلیغات نیست
 - در این دیپلماسی سیاست‌مداران از رسانه‌ها جهت مخاطب قرار دادن مردم خارجی و دولت‌ها به صورت غیرمستقیم جهت اهداف درازمدت استفاده می‌کنند
- در دیپلماسی عمومی نوین با اهمیت محیط مجازی، تحول نسبت به گذشته در تعاملات فرهنگی بین دولت و مردم داشته است، این تبادل فرهنگی شامل تبادل افکار، گفتمان‌ها، نیز می‌شود. مهم‌ترین عناصر دیپلماسی عمومی مدرن عبارت‌اند از: برنامه مبادلات فرهنگی و آموزشی، اقناع، تعامل و گفتگو، رسانه، تصویر و اعتبار.
- نتایج به‌دست‌آمده از تحقیق پورحسن (۱۳۹۰) نشان داد که در دیپلماسی عمومی مدرن، طیف گسترده‌ای از افراد با عضویت در شبکه‌های اجتماعی می‌توانند در حوزه دفاع از منافع و امنیت ملی کشور خود ایفای نقش کنند. اگر در دیپلماسی رسمی، بین نمایندگان رسمی دولت‌ها، رابطه برقرار می‌شود و در دیپلماسی عمومی سنتی، یک دولت، گروه‌ها، سازمان‌ها و افراد جامعه خاصی را مخاطب قرار می‌دهد، در دیپلماسی عمومی مدرن، شبکه گسترده‌ای از افراد در دو جامعه و یا در عرصه بین‌المللی یکدیگر و حتی دیگران را مخاطب قرار می‌دهند. در پژوهش سجادی‌پور و وحیدی (۱۳۸۸) به این سؤال که دیپلماسی عمومی مدرن چرا و چگونه در روابط بین‌الملل کنونی مطرح شده و چه ساختار و کارکردهایی دارد، پاسخ داده شده است. در پاسخ دو گزاره بر اساس داده‌ها و روندهای مربوط به تحولات محیط بین‌المللی عرضه شد. این دو گزاره عبارت‌اند از: الف) شکل‌گیری قلمرو عمومی جدید جهانی باعث شده که دیپلماسی عمومی مدرن به یکی از عناصر اصلی افزایش قدرت نرم و یا هوشمندانه دولت‌های مختلف جهان و توسعه نفوذ آن‌ها در عرصه سیاست جهانی تبدیل شود. ب) اهمیت فزاینده دیپلماسی عمومی در شکل

مدرن، عاملی اساسی در تحول دستگاه‌های دیپلماتیک ملی بوده و آن‌ها را واداشته تا چارچوب‌های نظری و عملیاتی لازم را برای مدیریت کنش‌ها، گفتمان‌ها و تصاویر در عرصه سیاست جهانی تدوین کنند.

۳. روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق به بررسی نقش فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن پرداخته است که در ۶ ماه اول سال ۱۳۹۴ انجام گرفته است. اطلاعات موردنیاز از مطالعه پژوهش‌های پیشین، کتاب‌ها و گزارشات موجود در زمینه مورد مطالعه، استخراج شده است. در این پژوهش جامعه آماری، اساتید مرتبط در حوزه علوم سیاسی، روابط بین‌الملل و ارتباطات از دانشگاه‌های معتبر شهر تهران (دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی، پژوهشگاه باقرالعلوم، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، وزارت امور خارجه و...) هستند. از این بین، ۱۴ نفر از اساتید که مایل به مصاحبه و پاسخگویی بودند به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند: ۷ استاد در زمینه ارتباطات و آشنا با مسائل دیپلماسی عمومی و ۷ استاد در زمینه علوم سیاسی آشنا با حوزه دیپلماسی عمومی و دیپلماسی رسانه. لازم به ذکر است هیچکدام به دلایل خاص خود مایل به آورده شدن نامشان در این پژوهش نبودند.

در پژوهش حاضر، از تکنیک دلفی استفاده شده است، فرایندی دارای ساختار برای پیش‌بینی و کمک به تصمیم‌گیری در طی راندهای پیمایشی، جمع‌آوری اطلاعات و در نهایت اجماع گروهی است. در این روش، بدون اینکه به حضور فیزیکی و ملاقات شرکت‌کنندگان با یکدیگر نیازی باشد، یک گروه متخصصان مجموعه‌ای از فرضیه‌ها را درباره وضعیت آتی و آینده موضوع تحت بررسی، فرمول‌بندی می‌کنند. مجموع فرضیه‌ها بین شرکت‌کنندگان توزیع می‌شود و ناشناس بودن آنان برای سایر شرکت‌کنندگان باعث می‌شود تا آنان به جرح و تعدیل مجموعه فرضیه‌های طرح‌شده بپردازند و این فرایند تکراری تا رسیدن به اجماع درباره فرضیه‌ها ادامه می‌یابد. به منظور پاسخگویی به سؤالات مطرح شده و پیاده‌سازی فرایند دلفی از نرم‌افزارهای EXCEL و SPSS استفاده می‌گردد. فرایند پیاده‌سازی دلفی در این تحقیق شامل ۴ مرحله زیر است:

مرحله اول: فعالیت‌های قبل از شروع شامل تکوین سؤالات کلی تحقیق، رفع ابهامات، برآورد زمان تخمینی و غیره می‌باشد. بر این اساس سؤالات فرعی تحقیق عبارت هستند از:

۱. نقش شبکه‌های اجتماعی بر پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن چیست؟

۲. مزایای ارتباطات سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن چه می‌باشد؟
 مرحله دوم: انجام یک مصاحبه عمیق بدون ساختار با سؤالات باز با متخصصین می‌باشد که به‌عنوان استراتژی زایش ایده‌ها عمل نموده و هدف آن آشکارسازی کلیه ابعاد و جنبه‌های موضوع تحت مطالعه می‌باشد. از هر یک از متخصصین در خواست می‌شود تا شخصاً طوفان مغزی ایجاد نمایند و هر نوع ایده و نظر خود را آزادانه و بدون محدودیت مطرح نمایند. در این مرحله نیازی به توسعه و توضیح ایده‌ها نیست و تلاشی برای ارزیابی و قضاوت نظرات صورت نمی‌گیرد. پس از مصاحبه و پرسش سؤالات از صاحب‌نظران، نتایج کلی نظرات آن‌ها برای هر سؤال در قالب جداول ۱ و ۲ ارائه گردیده‌اند.

جدول ۱: گویه‌های سؤال اول تحقیق

ردیف	گویه‌ها
۱	نقش شبکه‌های اجتماعی در ایجاد و گسترش روابط با شهروندان سایر جوامع
۲	نقش شبکه‌های اجتماعی در ایجاد آگاهی به شهروندان جوامع دیگر نسبت به کشور
۳	نقش شبکه‌های اجتماعی در گسترش تفاهم شهروندان نسبت به مسائل مهم بین‌المللی
۴	نقش شبکه‌های اجتماعی در فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع
۵	نقش شبکه‌های اجتماعی در ایجاد و گسترش منافع مشترک.
۶	نقش شبکه‌های اجتماعی در تعاملات بلندمدت مخاطبان خارجی باشخصیت‌های کلیدی یک کشور.
۷	نقش شبکه‌های اجتماعی در ایجاد همسویی مخاطبان خارجی با آرمان‌های کشور.
۸	نقش شبکه‌های اجتماعی در آموزش به مخاطبان عام خارجی در جهت مقاصد کشور موردنظر.
۹	نقش شبکه‌های اجتماعی در زمینه سازی برای ایجاد روابط حقیقی با شهروندان سایر کشورها.
۱۰	نقش شبکه‌های اجتماعی در شناسایی نقاط ضعف و قوت مخاطبان سایر جوامع به جهت سیاست‌گذاری بهتر برای ارتباط با مردم آن جوامع.
۱۱	نقش شبکه‌های اجتماعی در مدیریت ادراک شهروندان سایر کشورها از کشور موردنظر.
۱۲	نقش شبکه‌های اجتماعی در ارتقای وجهه و بازنمایی مثبت از کشور در نزد مخاطبان سایر کشورها.
۱۳	نقش شبکه‌های اجتماعی در اعتباربخشی به دولت در فراسوی مرزها.
۱۴	نقش شبکه‌های اجتماعی در ارتقای سیاست‌های مشروعیت بخش به‌نظام در نزد مخاطبان فرامرزی.
۱۵	نقش شبکه‌های اجتماعی در گسترش گردش اطلاعات سودمند و کاربری این اطلاعات توسط مخاطبان خارجی

جدول ۲: گویه‌های سؤال دوم تحقیق

ردیف	گویه ها
۱	ایجاد جذابیت بیشتر برای مخاطبان خارجی
۲	سرعت بیشتر انتقال پیام‌ها
۳	فراوانی دادوستد اطلاعات مبادله شده
۴	استفاده در تمام زمان‌ها و مکان‌ها
۵	انعطاف‌پذیری بیشتر در ارائه و دریافت محتوا
۶	دارای ماهیت باز و دسترس بیشتر برای مخاطب
۷	کنترل کمتر از سوی منابع رسمی اقتدار
۸	گمنام بودن مخاطبان

مرحله سوم: پس از جمع‌آوری و آماده‌سازی پاسخ‌های مرحله قبل، بر مبنای شاخص‌های تدوین شده، در این مرحله یک پرسشنامه دارای ساختار ایجاد می‌شود و از همان متخصصین خواسته می‌شود که با استفاده از مقیاس لیکرت ۵ گزینه‌ای (از خیلی کم تا خیلی زیاد) هر یک از ابعاد مورد مطالعه را بررسی نمایند. در این مرحله موارد توافق و یا عدم توافق مشخص می‌شوند و فضایی برای شناسایی ایده‌های جدید، تصحیح، تفسیر، حذف و یا قدرت و ضعف مورد مطرح شده به وجود می‌آید. پس از جمع‌آوری پرسشنامه این مرحله، آنالیز آماری شامل (میانگین و انحراف معیار، ضریب تغییرات و درنهایت آزمون t به منظور حذف شاخص‌های غیر معنی‌دار) استفاده می‌گردد و نتایج حاصله، آغاز مرحله بعدی می‌باشد.

مرحله چهارم: در این مرحله، از متخصصان درخواست می‌شود که پاسخ‌های مرحله قبل را مجدداً مرور نموده و در صورت نیاز تجدیدنظر نموده و با در نظر گرفتن آنالیز آماری مرحله قبل به تعیین اهمیت هر یک از موارد پردازند. پس از این مرحله مجدداً آنالیزهای آماری صورت می‌گیرد و درنهایت مهم‌ترین موارد شناسایی و رتبه‌بندی می‌شوند و سپس نتایج نهایی تهیه و منتشر می‌گردند.

۴. تحلیل نتایج

۱.۴ ویژگی‌های جمعیت شناختی شرکت‌کنندگان در پژوهش

آمار و ارقام نشان داد که سن $42/9\%$ از متخصصان، بین ۴۰ تا ۴۵ سال، $28/6\%$ بین ۴۵ تا ۵۰ سال و سن $28/6\%$ هم بیش از ۵۰ سال می‌باشد. مقدار میانگین سنی افراد نمونه هم معادل با $45/8$ سال می‌باشد (جدول ۳). همچنین نتایج گزارش داد که سابقه فعالیت تخصصی $35/7\%$ از متخصصان بین ۵ تا ۱۵ سال، $42/9\%$ بین ۱۵ تا ۲۵ سال و $21/4\%$ هم بیش از ۲۵ سال است. مقدار میانه هم معادل با ۲ است که این رقم بیانگر آن است که متوسط سابقه کاری افراد نمونه بین ۱۵ تا ۲۵ سال است (جدول ۳).

جدول ۳. ویژگی‌های شرکت‌کنندگان

میانگین	درصد فراوانی	فراوانی	گویه‌ها	
۴۵٫۸	42.9	6	۴۰ تا ۴۵ سال	سن
	28.6	4	۴۵ تا ۵۰ سال	
	28.6	4	بیش از ۵۰ سال	
	100.0	14	جمع	
میان	درصد فراوانی	فراوانی	گویه‌ها	سابقه فعالیت تخصصی
2	35.7	5	۵ تا ۱۵ سال	
	42.9	6	۱۵ تا ۲۵ سال	
	21.4	3	بیش از ۲۵ سال	
	100.0	14	جمع	

۲.۴ نتایج روش دلفی

۱.۲.۴ بررسی اولیه سؤالات پژوهش

در جدول ۴ و ۵ نتایج بررسی اولیه "نقش شبکه‌های اجتماعی" و "مزایای استفاده از فضای سایبری" در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن ارائه شده است. از میانگین، انحراف معیار و ضریب تغییرات برای بررسی وضعیت نظرات کلی هر سؤال از دیدگاه صاحب نظران استفاده شده است. هرچه میانگین بیشتر باشد و انحراف معیار و ضریب تغییرات کمتر باشند، عبارت مورد بررسی بهتر می‌باشد و این بدان معناست که متخصصان

این عبارت را هم مهم می‌دانند و هم توافق بیشتری بر روی آن دارند. همچنین از آماره t تک نمونه‌ای و معیار حد متوسط هم برای حذف شاخص‌های غیر معنادار استفاده می‌شود. بدیهی است مقدار میانگین بیشتر از ۳ و همچنین مقدار مثبت آماره t و p -value کمتر از ۰/۰۵ (در جدول آزمون فرض t) منجر به پذیرش آن عبارت می‌شود. بنابراین با توجه به نتایج حاصل شده می‌توان اذعان نمود که گویه‌های که دارای میانگین کمتر از ۳، مقدار t منفی هستند غیرقابل قبول و باید حذف شوند.

جدول ۴: آنالیز اولیه نتایج برای سؤال اول پژوهش

گویه‌های سؤال اول	میانگین	انحراف معیار	ضریب تغییر	مقدار t	sig
۱	4.00	.679	.17	6.058	.000
۲	3.28	.611	.19	2.361	.035
۳	2.21	1.050	.47	-2.441	-
۴	3.78	.578	.15	5.724	.000
۵	2.35	.928	.39	-2.187	-
۶	2.28	1.06	.46	-2.150	-
۷	2.2857	.994	.43	-2.311	-
۸	1.92	.730	.38	-4.979	-
۹	3.38	.825	.25	2.748	.044
۱۰	3.57	.937	.26	2.679	.019
۱۱	3.34	.949	.30	2.957	.036
۱۲	3.34	.662	.21	2.371	.034
۱۳	2.57	.937	.36	-1.311	-
۱۴	3.40	.877	.29	3.427	.017
۱۵	4.14	.770	.19	6.037	.000

جدول ۵: آنالیز اولیه نتایج برای سؤال دوم پژوهش

گویه‌های سؤال دوم	میانگین	انحراف معیار	ضریب تغییر	مقدار t	sig
۱	4.42	.513	.11	11.137	.000
۲	4.14	.534	.13	8.700	.000
۳	4.07	.828	.20	5.289	.000
۴	4.07	.730	.18	6.004	.000
۵	4.14	.662	.16	7.014	.000
۶	3.71	.913	.24	3.334	.005
۷	2.35	.841	.36	-2.413	-
۸	2.42	.755	.31	-2.333	-

۲.۲.۴ بررسی نهایی سؤالات پژوهش

در این مرحله، گویه‌ها غیر معنادار و بی‌اهمیت حذف و سپس گویه‌ها مهم به صاحب‌نظران ارائه می‌گردد تا ضمن تجدیدنظر، گویه‌ها باقی‌مانده را از نظر اهمیت بررسی نمایند تا عوامل شناسایی شده رتبه بندی شوند. جداول ۶ و ۷ گویه‌های باقیمانده و نتایج تحلیل آنها برای سؤالات پژوهش را نشان می‌دهد. بر اساس جدول ۶ میتوان گفت شبکه‌های اجتماعی در فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع، در گسترش گردش اطلاعات سودمند و کاربری این اطلاعات توسط مخاطبان خارجی، در ایجاد و گسترش روابط با شهروندان سایر جوامع و سایر موارد ذکر شده در پیشبرد دیپلماسی عمومی می‌توانند نقش مهمی ایفا نمایند. همچنین بر اساس جدول ۷ می‌توان گفت از مهم‌ترین مزایای فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن، ماهیت باز و دارای دسترسی بیشتر برای مخاطبان فراملی و همچنین جذاب بودن و سرعت بالای انتقال پیام‌ها در این فضا می‌باشد.

جدول ۶: آنالیز نتایج بازخورد برای سؤال اول تحقیق

رتبه	ضریب تغییر	انحراف معیار	میانگین	گویه‌ها
3	.116	.474	4.07	ایجاد و گسترش روابط با شهروندان سایر جوامع
4	.132	.425	3.21	ایجاد آگاهی به شهروندان جوامع دیگر نسبت به کشور
1	.098	.392	4.00	فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع
7	.148	.497	3.35	زمینه سازی برای ایجاد روابط حقیقی با شهروندان سایر کشورها

6	.143	.513	3.57	شناسایی نقاط ضعف و قوت مخاطبان سایر جوامع به جهت سیاست‌گذاری بهتر برای ارتباط بهتر با مردم آن جوامع
7	.148	.497	3.35	مدیریت ادراک شهروندان سایر کشورها از کشور موردنظر
5	.142	.468	3.28	ارتقای وجهه و بازنمایی مثبت از کشور در نزد مخاطبان سایر کشورها
7	.148	.497	3.35	ارتقای سیاست‌های مشروعیت بخش به‌نظام در نزد مخاطبان فرامرزی
2	.101	.425	4.21	گسترش گردش اطلاعات سودمند و کاربری این اطلاعات توسط مخاطبان خارجی

جدول ۷: آنالیز نتایج بازخورد برای سؤال دوم تحقیق

رتبه	ضریب تغییر	انحراف معیار	میانگین	گویه‌ها
2	.101	.42582	4.2143	ایجاد جذابیت بیشتر برای مخاطبان خارجی
2	.101	.42582	4.2143	سرعت بیشتر انتقال پیام‌ها
4	.114	.49725	4.3571	فراوانی دادوستد اطلاعات مبادله شده
3	.109	.46881	4.2857	استفاده در تمام زمان‌ها و مکان‌ها
3	.109	.46881	4.2857	انعطاف‌پذیری بیشتر در ارائه و دریافت محتوا
1	.068	.26726	3.9286	دارای ماهیت باز و دسترس بیشتر برای مخاطب

به‌طورکلی می‌توان نتیجه گرفت اینترنت و فضای مجازی با ایجاد امکان دسترسی بیشتر و افزایش جذابیت‌های فراوان برای مخاطبان و همچنین قابلیت‌هایی نظیر امکان سرعت زیاد در انتقال پیام‌ها می‌تواند در فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع، آگاهی بخشی و امکان گسترش روابط با سایر شهروندان جامعه بین‌الملل در جهت ارتقای وجهه مثبت کشور و ارتقای سیاست‌های مشروعیت بخش به یک نظام مؤثر و مفید باشد و ازین راه می‌تواند اثرات مهمی بر دیپلماسی عمومی مدرن ایجاد نماید.

۵. نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بررسی نقش فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن پرداخته شد. به این منظور نظرات ۱۴ کارشناس حوزه بین‌الملل پیرامون الف) نقش شبکه‌های اجتماعی و ب) مزایای فضای سایبری در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن با استفاده از

پرسشنامه جمع آوری شد و بر اساس روش دلفی مورد بررسی و پالایش قرار گرفت. برای سؤال اول مشخص شد که شبکه‌های اجتماعی بیشتر از همه در فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع، در گسترش گردش اطلاعات سودمند و کاربری این اطلاعات توسط مخاطبان خارجی و در ایجاد و گسترش روابط با شهروندان سایر جوامع در پیشبرد دیپلماسی عمومی می‌توانند نقش مهمی ایفا نمایند. برای سؤال دوم پژوهش نیز مشخص شد که از مهم‌ترین مزایای فضای مجازی در پیشبرد دیپلماسی عمومی مدرن، ماهیت باز و دارای دسترسی بیشتر برای مخاطبان فراملی و همچنین جذاب بودن و سرعت بالای انتقال پیام‌ها در این فضا می‌باشد.

با توجه به تحقیقات صورت گرفته و مقایسه آن با این پژوهش مشخص شد که به‌طور کلی اینترنت و فضای مجازی با ایجاد امکان دسترسی بیشتر و افزایش جذابیت‌های فراوان برای مخاطبان و همچنین قابلیت‌هایی نظیر امکان سرعت زیاد در انتقال پیام‌ها می‌تواند در فراهم آوردن زمینه درک متقابل از ارزش‌های مهم جوامع، آگاهی بخشی و امکان گسترش روابط با سایر شهروندان جامعه بین‌الملل در جهت ارتقای وجهه مثبت کشور و ارتقای سیاست‌های مشروعیت بخش به یک نظام مؤثر و مفید باشد. در واقع می‌توان نتیجه گرفت که فضای مجازی از طریق تأثیر بر ابعاد توسعه سیاسی کشور با مکانیزم‌هایی نظیر: گسترش ابراز نظرات سیاسی، آگاهی بخش نسبت به جریان‌های سیاسی، تبلیغ و معرفی احزاب خاص و غنی کردن گسترش رقابت‌های سیاسی و جناحی و همچنین زمینه بستری برای کمک به دیپلماسی می‌تواند اثرات مهمی بر دیپلماسی عمومی مدرن ایجاد نماید.

کتاب‌نامه

آشنا، حسام‌الدین؛ جعفری هفتخوانی، نادر. (۱۳۸۶). «دیپلماسی عمومی و سیاست خارجی؛ پیوندها و اهداف». *دانش سیاسی*، ۵، ۲۰۶-۱۷۹.

ایزدی، فواد. (۱۳۹۰). *دیپلماسی عمومی آمریکا در قبال ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
باوش، معصومه. (۱۳۹۱). «نقش فضای مجازی در بخش‌های مختلف اجتماع». *نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید*، تهران، وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.

پورحسن، ناصر. (۱۳۹۰). «دیپلماسی عمومی نوین و دفاع همه‌جانبه». *فصلنامه راهبرد دفاعی*، ۹، ۳۳.

- حسن خانی، محمد. (۱۳۸۴). «دیپلماسی فرهنگی و جایگاه آن در سیاست خارجی کشورها». مجله دانش سیاسی، ۲، ۱۴۸-۱۳۵.
- زورق، محمد حسین. (۱۳۸۶). *ارتباطات و آگاهی*. تهران: دانشکده صدا و سیما.
- سجادپور، سیدمحمد کاظم؛ وحیدی، موسی الرضا. (۱۳۹۰). «دیپلماسی عمومی نوین: چارچوب‌های مفهومی و عملیاتی». *فصلنامه سیاست*، ۴۱، ۹۵-۷۷.
- طلوعی، محمود. (۱۳۸۵). *فرهنگ جامع علوم سیاسی*. تهران: نشر علم.
- منتظر قائم، مهدی. (۱۳۸۱). «دموکراسی دیجیتالی و حکومت الکترونیکی: سیاست و حکومت در عصر تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی (ICTs)». *نامه علوم اجتماعی*، ۱۹، ۱۹، ۲۲۷-۲۵۹.
- هادیان، ناصر؛ احدی، افسانه. (۱۳۸۸). «جایگاه مفهومی دیپلماسی عمومی». *روابط خارجی*، ۱، ۱۱۷، ۸۵-۸۳.
- هادیان، ناصر؛ سعیدی، روح الامین. (۱۳۸۸). «از دیپلماسی عمومی سنتی تا دیپلماسی عمومی نوین: رویکردی هابرماسی». راهبرد، ۲۲، ۶۸، ۶۲-۳۳.

Gibson, William. (1984). *Neuromancer*. New York: Ace Science Fiction.

Williamson, Martin. (2010). *British Foreign Policy in Cyberspace: At the Frontier of Diplomacy*. UK: British international studies association.